राज्यातील मानव वन्यजीव संघर्षग्रस्त माकडे (Rhesus Macaque) /वानरे (Semnopithecus entellus) यांना बचावाकरीता पकडणे व अधिवासात सोडणे याकरिता कार्यप्रणाली सुनिश्चित करण्याबाबत.

महाराष्ट्र शासन
महसूल व वन विभाग
शासन निर्णय क्रमांक: डब्ल्युएलपी ११.२५/प्र.क्र.३०६/फ.१
मंत्रालय, मुंबई- ४०० ०३२.
दिनांक: २५ नोव्हेंबर, २०२५.

<u>संदर्भ</u>:- १) प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर यांचे पत्र क्र.कक्ष-२३(४)/प्र.क्र.६८/६२५, दिनांक २१ मे, २०१५.
२) मा. मंत्री (वने) यांचे अध्यक्षतेखाली दिनांक १२.०९.२०२५ रोजी झालेल्या बैठकीचे इतिवृत्त.
३) मुख्य वन्यजीव रक्षक तथा प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर यांचे दिनांक ०४.११.२०२५ रोजीचे पत्र.

<u>पार्श्वभूमी :</u>

माकड (Rhesus Macaque) /वानर (Semnopithecus entellus) या वन्य प्राण्याला भारतीय समाजामध्ये विशेष महत्व आहे. माकड/वानर हे प्राणी नागरिकांच्या सर्वात जवळ सहजीवनाने राहणारे वन्यजीव असे म्हणले तरी वावगे ठरणार नाही. वरिलपैकी माकड (Rhesus Macaque) हे प्राणी वन्यजीव (संरक्षण) अधिनियम-१९७२ च्या कोणत्याही अनुसूचीमध्ये समाविष्ट नाही. परंतु वानर (Semnopithecus entellus) हे प्राणी वन्यजीव (संरक्षण) अधिनियम-१९७२ सूची-२ मध्ये समाविष्ट आहे. नागरिक कुतुहलाने व आस्थेपोटी माकड/वानरांना खायला घालत असतात, तथापि परिस्थितीजन्य कारणाने, शारीरिक बदल, माकड/वानर यांच्या गटातील अंतर्गत स्पर्धा, मानवी हस्तक्षेप आदी कारणाने काही माकड अथवा त्यांचे गट आक्रमक होतात. माकड/वानर-मानव संघर्ष स्थिती निर्माण होते.

राज्यात वानर/माकड मानवी वस्तीत प्रवेश करण्याच्या घटना वाढत चालल्या आहेत. ज्यामुळे अ-कृषक मालमत्तेचे व शेतपिकांचे नुकसान यामध्ये वाढ झाली आहे. तसेच मानव-वानर/माकड संघर्षामध्ये देखील मोठी वाढ झाल्याचे दिसून येत आहे. मानव-वानर/माकड संघर्षामध्ये मानवावर त्यांचे हल्ले होणे, घरांचे व मालमत्तेचे नुकसान अशा घटनांमध्ये दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. या समस्येचे प्रभावी आणि मानवीय दृष्टीने व्यवस्थापन व निराकरण करण्याची निकड निर्माण झाली आहे. वानर व माकड बचावाकरिता पकडण्यासाठी व त्यांना अधिवासात मुक्त करण्यासाठी, “माकड/वानर-मानव संघर्ष स्थिती हाताळण्यासाठी प्रमाणभूत प्रचलित कार्यपध्दती” महाराष्ट्र वन विभागाकडून संदर्भीय पत्र क्र. १ अन्वये प्रकाशित करण्यात आली आहे. त्यामध्ये उपद्रवी माकड/वानर बचावाकरिता पकडण्यासाठी व त्यांना अधिवासात मुक्त करण्यासाठी विविध पध्दती सांगितल्या आहेत. ज्यामध्ये प्राथमिकतेने बेशुध्द करण्याच्या आणि पिंजऱ्यात बचावाकरिता जेरबंद करण्याच्या पध्दतीचा अवलंब करण्याबाबत सूचविले आहे. वानर/माकड पकडण्याचा अनुभव असणाऱ्या व्यक्ती व वनविभागाच्या बचाव पथकाद्वारे बचावाकरिता जेरबंद करून अधिवासात सोडण्याची कार्यवाही प्रचलित आहे. राज्यात एकरुपता असावी म्हणून माकड/वानर-मानव संघर्षाची वाढत

असलेली व्याप्ती लक्षात घेता संदर्भ क्र. २ अन्वये कळविल्यानुसार संदर्भ क्र. १ अन्वये विहीत माकड/वानर-मानव संघर्ष स्थिती हाताळण्यासाठी प्रमाणभूत प्रचलित कार्यपध्दती सोबतच माकड/वानर पकडण्याचा अनुभव असणाऱ्या व्यक्ती/संस्था यांना मानधनाच्या आधारावर नियुक्त करणे आणि एकसंघ कार्यान्वयन आणि देयक कार्यपध्दती स्थापित करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय

१. उद्देश (Objective)

- शहरी व निम-शहरी भागात महानगरपालिका/नगरपालिका/नगरपंचायत व इतर तत्सम विकास प्राधिकरणे, तसेच ग्रामीण भागात ग्रामपंचायत यांनी वन विभागाच्या समन्वयनाने त्रासदायक ठरलेल्या माकडांना वेळेवर प्रतिसाद देऊन, उपद्रवी माकड/वानर मानवी भौतिक पध्दतीने बचावाकरिता जेरबंद करून आणि सुरक्षितपणे सोडण्याची खात्री करणे व माकड वानर मानव संघर्ष कमी करणे.
- माकड/वानर पकडण्याचा अनुभव असणाऱ्या व्यक्ती प्रोत्साहनपर मानधनाच्या आधारावर नियुक्त करणे व त्यांचे आर्थिक मापदंड निश्चित करणे.

२. कार्यान्वयन प्रक्रिया (Operational Procedure)

अ. तक्रार नोंदणी (Reporting):

- शहरी व निम-शहरी भागात महानगरपालिका/नगरपालिका/नगरपंचायत व इतर तत्सम विकास प्राधिकरणे, तसेच ग्रामीण भागात ग्रामपंचायत यांनी त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील माकड/वानर- मानव संघर्षाची किंवा सदर संघर्षामुळे मालमत्तेचे नुकसान झाल्याची माहिती उपलब्ध करून दिल्यानंतर, संबंधित वन परिक्षेत्र अधिकारी (RFO) घटनेची सत्यता तपासेल आणि स्थानिक वनरक्षक मार्फत उपद्रवी माकड/वानर यांची संख्या निश्चित करुन उपद्रव व्याप्त क्षेत्राचा तपशिल, उपद्रव सुरु झाल्याची तारीख व नुकसानीचे स्वरुप यासारखे तपशील नोंदवून अहवाल संबंधित वन उपविभागाचे सहायक वनसंरक्षक यांना सादर करतील.
- सहाय्यक वनसंरक्षक हे संबंधित विभागाचे उप वनसंरक्षक व आवश्यकता भासल्यास प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), नागपूर यांचेशी विचारविनिमय करून माकड/वानर बचावाकरिता पकडण्यासाठी व उपचारानंतर त्यांना अधिवासात मुक्त करण्यासाठी क्षेत्राचा तपशील व माकड/वानर संख्या असलेले लेखी निर्देश पारित करतील. तथापि, हे करतांना वन्यजीव संरक्षण अधिनियम १९७२ चे कलम ११ व १२ मधील तरतुदींचा, महाराष्ट्र वन्यजीव (संरक्षण) नियम-२०१४ मधील नियम ९ व १० मधील तरतुदींचा व मा. सर्वोच्च व उच्च न्यायालयाच्या निर्देशांचे उल्लंघन होणार नाही याची दक्षता घेण्यात यावी.

ब. नेमणूक(Deployment):

- वन विभागात विभागीय स्तरावर तयार करण्यात आलेली प्रशिक्षित बचाव पथकाची नेमणूक माकड/ वानर बचावासाठी करण्यात यावी.
- प्रशिक्षित माकड पकडणारे व्यक्ती/संस्था यांची अधिकृत यादी प्रत्येक विभागात तयार करून ठेवण्यात यावी व त्यामधील व्यक्ती/संस्था यांची नेमणूक विशिष्ट प्रकरणासाठी संबंधित वनपाल वनसंरक्षक यांच्या देखरेखीखाली करण्यात येतील.
- माकड पकडणाऱ्या व्यक्ती/संस्था या प्रशिक्षित असाव्यात याबाबत विशेष दक्षता घेण्यात यावी. तसेच माकड/वानर पकडतांना संबंधित व्यक्तींनी योग्य ती खबरदारी घ्यावी. सदर व्यक्तीस दुखापत झाल्यास याबाबतची कोणतीही जबाबदारी वन विभागाची राहणार नाही.
- केवळ जाळी आणि पिंजरे यांसारख्या सुरक्षित आणि गैर-दुखापतकारक पध्दतीचा वापर उपद्रवी माकड/वानर पकडण्यासाठी करावा.

क. पकडणे आणि सोडणे (Capture & Release):

- बचावासाठी पकडलेल्या प्रत्येक माकडाचा/वानराचा फोटो किंवा व्हिडिओ रेकॉर्ड करण्यात यावा.
- उपचारानंतर माकडांना/वानरांना मानवी वस्तीपासून दूर (शक्यता १० किमी पेक्षा जास्त अंतरावर) असलेल्या वन परिक्षेत्र अधिकारी यांनी निश्चित केलेल्या वनक्षेत्रात सोडले जाईल.
- सोडण्याची कार्यवाही संबंधित वन परिक्षेत्र अधिकाऱ्याच्या उपस्थितीत केला जाईल.
- "मुक्तता प्रमाणपत्र" (Release Certificate) तयार केले जाईल आणि त्यावर देखरेख करणाऱ्या वन अधिकारी तसेच माकड/वानर पकडणाऱ्यांची स्वाक्षरी असेल.
- माकड/वानर पकडणाऱ्याची देयके अदा करण्यासाठी माकड/वानर बचावाकरिता पकडण्याची नोंदवही वनपरिक्षेत्र अधिकारी यांचे कार्यालयात ठेवली जाईल.

३. देयक कार्यप्रणाली (Payment Protocol)

अ. आर्थिक मापदंड (Rate)

माकड/वानर पकडणाऱ्या प्रशिक्षित व्यक्ती कमी असल्याने व त्या प्रत्येक जिल्ह्यात उपलब्ध नसल्याने त्यांना माकड/वानर-मानव संघर्षग्रस्त माकड/वानर पकडण्यासाठी दूरच्या ठिकाणी जाणे आर्थिक दृष्ट्या परवडणारे असणे आवश्यक आहे. जेणेकरुन, माकड/वानर बचावाची कार्यवाही वेळेत पूर्ण करुन संघर्षाच्या घटना वेळेत प्रतिसाद देणे शक्य होईल. सदर प्रकरणी प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर यांनी प्रस्तावित केल्याप्रमाणे खालीलप्रमाणे दर निश्चित करण्यात येत आहे.

- १० पर्यंत माकड/वानर बचावाकरिता सुरक्षितपणे पकडल्यास आणि सोडल्यास रु. ६०० प्रती माकड
- १० पेक्षा जास्त माकड/वानर संख्येसाठी: रु. ३०० प्रती माकड
- एकावेळी एका प्रकरणात देण्यात येणारे आर्थिक सहाय्य रु. १०००० पेक्षा जास्त नसावे.

- माकड/वानर-मानव संघर्षग्रस्त माकड/वानर संख्या १ ते ५ असल्यास माकड/वानर पकडणाऱ्या प्रशिक्षित व्यक्तीस रु. १००० प्रवास खर्च अनुज्ञेय करण्यात यावा. सदर संख्या ५ पेक्षा जास्त असल्यास वेगळ्याने प्रवास खर्च अनुज्ञेय असणार नाही.

प्रस्तुत प्रकरणी प्रचलित वित्तीय नियमांचे पालन करून आवश्यक कार्यवाही करावी. प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) यांनी माकड/वानर पकडण्याबाबत आवश्यक ती नियमोचित निविदा प्रक्रिया राबवून आवश्यकतेनुसार दरांमध्ये सुधारणा करावी.

ब. आवश्यक कागदपत्रे (Documentation Required)

१. वनपरिक्षेत्र अधिकारी (RFO) द्वारे सत्यापित घटनेचा अहवाल.

२. पकडल्याचा आणि सोडल्याचा फोटो/व्हिडिओ पुरावा.

३. वनपरिक्षेत्र अधिकारी यांच्याकडून प्रति-स्वाक्षरी केलेले सोडणूक प्रमाणपत्र.

४. उप वनसंरक्षक/विभागीय वन अधिकारी (प्रादेशिक/वन्यजीव) यांनी पूर्वपारित केलेले देयक.

क. देयक पध्दत (Payment Mode)

रेकॉर्डची पडताळणी झाल्यानंतर अनुदान उपलब्धतेच्या अधिन राहून संबंधितांस थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे (Direct Benefit Transfer) देयक अदा करण्यात यावे. सदर देयकासाठी आवश्यक निधीची तरतुद निसर्ग संरक्षण व वन्य पशु व्यवस्थापन (वन्यपशु व निसर्ग संरक्षण योजना) (कार्यक्रम) (२४०६ ०७७५) या लेखाशिर्षकामधून उपलब्ध होणाऱ्या निधीमधून करण्यात यावा.

सदर कार्यपध्दतीच्या अंमलबजावणी दरम्यान अडचणी उद्भवल्यास सदर कार्यपध्दतीमध्ये वेळोवेळी आवश्यक तो बदल करण्यात येईल.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०२५११२५१२५१३२८६१९ असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करुन काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

UDAY CHANDRAKANT DHAGE

Digitally signed by UDAY CHANDRAKANT DHAGE
DN: c=IN, o=GOVERNMENT OF MAHARASHTRA, ou=REVENUE AND FOREST DEPARTMENT, 2.5.4.20=d50c7e8b1126d276bbe49105f9d24fff67dc9032e4afab15f5d0d94a0ea6cf5a, postalCode=400032, st=Maharashtra, serialNumber=097E903F6E5707A0A9A3CDAEBE40C9235E8FDA1EE2C8C4EA7713D6497937DCED, cn=UDAY CHANDRAKANT DHAGE
Date: 2025.11.25 12:52:42 +05'30'

(उदय ढगे)
विशेष कार्य अधिकारी
महसूल व वन विभाग.

प्रति :-

१. मा. मुख्यमंत्री यांचे प्रधान सचिव
२. मा. मंत्री (वने) यांचे खाजगी सचिव
३. मा.मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई

४. सचिव, पर्यावरण, वने व वातावरण बदल मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली
५. अपर मुख्य सचिव (व्यय), वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
६. अपर मुख्य सचिव, (नवि-२), नगरविकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
७. अपर मुख्य सचिव, ग्रामविकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
८. प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन बल प्रमुख), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
९. प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
१०.सर्व अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक
११.राज्य वन्यजीव सल्लागार मंडळाचे सर्व सदस्य
१२.संबंधित मानद वन्यजीव रक्षक
१३.सर्व मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव तथा प्रादेशिक)
१४.मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, पेंच व बोर व्याघ्र प्रकल्प, नागपूर
१५.वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर
१६.वनसंरक्षक व संचालक, संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान, बोरीवली
१७.वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, सहयाद्री व्याघ्र राखीव, कोल्हापूर
१८.वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, नवेगांव- नागझिरा व्याघ्र प्रकल्प, गोंदिया
१९.वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक, मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प, अमरावती.
२०.उप वनसंरक्षक (वन्यजीव) ठाणे/पुणे/औरंगाबाद.
२१.सर्व जिल्हाधिकारी
२२.सर्व जिल्हा पोलीस अधिक्षक
२३.फ-१ कार्यासन, महसूल व वन विभाग (निवड नस्ती)